

Zenonas Norkus

Socialinės tvarkos problema šiuolaikinėje racionalaus pasirinkimo priėjoje ir Maxo Weberio suprantančioje sociologijoje

Santrauka. Po Talcotto Parsonso Socialinio veiksmo struktūros sociologijoje ilgą laiką vyravo nuomonė, kad utilitaristinis socialinės tvarkos aiškinimas yra nebegyvas ir paties Parsonso palaidotas. Situacija pasikeitė atsiradus ir sustiprėjus racionaliojo pasirinkimo prieigai, kurią galima pavadinti „neutilitaristine“ socialine teorija. Ji reanimavo taip pat ir utilitaristinių socialinės tvarkos problemos sprendimą, panaudodama šiam tikslui lošimų teorijos priemones. Straipsnyje 1) atskleidžiamas šiuolaikinio neutilitaristinio socialinės tvarkos problemos sprendimo metodologinis savitumas, apibūdinant jį kaip „protosociologinį“ ir skiriant jį nuo empirinių racionaliojo pasirinkimo teorijos pritaikymų; 2) išryškinama ir kritikuojama Parsonso „konvergencijos tezės“ implicitinė prielaida, kad visi reikšmingi klasikinės sociologijos tradiciją reprezentuojantys intelektualiniai projektai socialinės tvarkos problemą kelia ir sprendžia vienu ir tuo pačiu būdu; 3) lyginama vėberiškoji ir neutilitaristinė socialinės tvarkos problemos formuluotė bei samprata ir parodoma Maxo Weberio teorinio paveldo reikšmė šiuolaikinių diskusijų dėl socialinės tvarkos problemos kontekste.

1. Įvadas

Talcottas Parsonsas klausimą „Kaip galima socialinė tvarka?“ laikė pagrindine fundamentaliosios socialinės teorijos problema. Savo žymiajame veikalė *Socialinio veiksmo struktūra* (Parsons 1968) jis pagrindė „konvergencijos tezė“, kuri sako, kad daugelis nepriklausomai vienas nuo kito dirbusių mąstytojų gvildeno tą pačią – socialinės tvarkos – problemą ir ėjo tų pačių išvadų link. Šios problemos iškėlimo nuopelną T. Parsonsas priskyrė Thomas Hobbės'ui, kuris *Leviatane* nubrėžė perskyrą tarp „gamtinės“ ir „socialinės“ būklės ir iškėlė klausimą, kodėl žmonės, kitaip negu kiti gyvūnai, gyvena „socialinėje būklėje“, yra visuomenės nariai. „Gamtinė būklė“ – tai „visų karas su visais“, kurią galime stebėti miške ar kitoje vietoje, kurioje knibžda kovojančios už būvį būtybės. „Suėsk kitą arba būsi suėstas pats“, – toks pagrindinis tos kovos įstatymas.

Šiaip šią sentenciją galima rasti ir visokio plauko socialinių kritikų tekstuose, kurie „visų karą su visais“ bei „džiunglių įstatymą“ laiko skiriamaisiais „nehumaniškos visuomenės“ bruožais. Šias sentencijas prisimename, pavargę nuo nuolatinės konku-

rencijos keliamos įtampos. Vis dėlto net ir pati nehumaniškiausia visuomenė nuo biologinės ekosistemos iš esmės skiriasi tuo, kad čia tos pačios rūšies atstovų tarpusavio santykius reguliuoja ne vien įgimti instinktai („badas ir meilė“), bet ir tai, ką įvardija žodžiai „teisė“, „moralė“ ir pan. Netgi tada, kai tuos santykius galime pavadinti žodžiu „karas“, vartojamu ne perkeltine prasme, ne taip dažnai pasitaiko, kad būtų kovojama „be jokių taisyklių“. Kai šitaip vis dėlto atsitinka, tokia būklė suvokiama kaip ne normali, išskirtinė, nederanti žmonių tarpusavio santykiams.

Tačiau kaip žmonėms pavyko išsiveržti iš „gamtinės būklės“ ir kaip žmonės, iš jos išsiveržę, įsigudrina išlikti „antgamtinėje“, t. y. socialinėje būklėje? Th. Hobbės visuomenės išlikimą galėjo suvokti ir apibrėžti – kaip problemą – todėl, kad jis, keldamas perėjimo iš gamtinės į socialinę (ar „pilietinę“) būklę klausimą, darė prielaidą, kad jų pamatiniai gabumai ir motyvai ir gamtinėje, ir socialinėje būklėje yra tie patys: žmonės yra 1) racionalūs (sugeba planingai, apgalvotai veikti, numatyti būsimas savo

veiksmų pasekmes) ir 2) savanaudžiai (egoistai): jiems nerūpi jų veiksmų pasekmės kitų veikėjų gerovei; vienas į kitą jie žiūri tik kaip į priemones ar kliūtis savo tikslams.

Pagrįsdamas „konvergencijos“ tezė, T. Parsonas teigė, kad visus sociologijos pradininkus vienija opozicija vadinamajam „utilitaristiniam“ socialinės tvarkos problemos sprendimui. Tas sprendimas sako, kad žmogiškasis racionalumas yra pakankamas socialinės tvarkos pagrindas. Būtent todėl, kad žmonės sugeba iš anksto numatyti savo veiksmų būsimas pasekmes, jie sugeba taip pat ir sukurti taisykles, kurių paisymas įgalina juos sugyventi visuomenėje. Tam sugyvenimui pakanka noro išlikti gyviems ir supratimo, kad neįmanoma išlikti, naudojant tas priemones, kurios yra efektyviausios technologiniu požiūriu, – prievartą ir apgaulę. T. Parsonso nuomone, visi sociologijos pirmtakai ir klasikai – Emilis Durkheimas, Vilfredo Pareto, Maxas Weberis ir kiti – šį socialinės tvarkos atsiradimo ir reprodukcijos aiškinimą atmetė. Pats T. Parsonas savo, kaip teoretiko, pastangas nukreipė į šio utilitaristinio socialinės tvarkos problemos sprendimo kritiką bei alternatyvinio sprendimo pagrindimą.

Po T. Parsonso sociologijoje ilgą laiką vyravo nuomonė, kad utilitaristinis socialinės tvarkos aiškinimas yra nebegyvas ir T. Parsonso palaidotas. Situacija pasikeitė atsiradus ir sustiprėjus racionaliojo pasirinkimo prieigai (toliau: RPP), kurią galima pavadinti „neutilitaristine“ socialine teorija. Ji reanimavo taip pat ir utilitaristinę socialinės tvarkos problemos sprendimą. Šio straipsnio pirmos dalies tikslas yra aptarti šio neutilitaristinio socialinės tvarkos problemos sprendimo ypatumus, ypatingą dėmesį skiriant neutilitaristinės socialinės tvarkos analizės metodologiniam savitumui. Antroje straipsnio dalyje ši neutilitaristinė analizė yra lyginama su *socialinės tvarkos* samprata Maxo Weberio suprantančioje sociologijoje.

Šiuo palyginimu siekiama trijų tikslų: 1) reljefiškiau išryškinti socialinės tvarkos problemos kėlimo ir sprendimo būdo RPP savitumą; 2) kvestio-

nuoti ir revizuoti implicitišką T. Parsonso „konvergencijos tezės“ prielaidą, kad visi reikšmingi klasikinės sociologijos tradiciją reprezentuojantys intelektualiniai projektai socialinės tvarkos problemą kelia ir sprendžia vienu ir tuo pačiu būdu; 3) išryškinti M. Weberio teorinio paveldo reikšmę šiuolaikinių diskusijų dėl socialinės tvarkos problemos kontekste.

2. Mintinė-eksperimentinė socialinio pasaulio konstrukcija racionalaus pasirinkimo prieigoje

Neutilitaristiniam renesansui (diskusijose dėl socialinės tvarkos problemos) ryškiausiai atstovauja protosociologiniai Roberto Axelrodo (1987), Keno Binmore'o (1994–1998), Andrew Schotterio (1981), Briano Skyrms'o (1996, 2004), Michaelio Tayloro (1987) ir kitų teoretikų darbai.¹ Vadindamas juos „protosociologiniais“, noriu pabrėžti jų spekuliatyvų, neempirinių pobūdį, kurį sąlygoja tų tyrimų metodologijos ypatumai. Apskritai paėmus, plačiame sraute literatūros, kuri priskiriama RPP, galima skirti dvi sroves ar srautus. Pirmajai srovei, kurią galima būtų pavadinti „protosociologijos“ arba (alternatyviai) „pirmųjų principų analizės“ (*first principle analysis*) vardu², priklauso darbai, sprendžiantys uždavinį, kurį būtų galima pavadinti „logine socialinio pasaulio konstrukcija“. Savo metodologija tie darbai yra mintiniai eksperimentai, kuriuose tyrimo objektas yra tam tikra vien įsivaizduojama, empiriškai niekur neaptinkama ikisocialinė būklė, kurioje dar nėra jokių socialinių institucijų. Būtent tokią būklę Thomas Hobbes ir vadino „gamtinės būklės“ vardu.

Tokius RPP darbus būtina skirti nuo tyrimų, kurių tikslas yra tam tikrų realiai egzistuojančių, empiriškai stebimų socialinių reiškinių („sociologinių faktų“) aiškinimas. Pavyzdžiui: kodėl žmonės eina balsuoti arba kodėl, vykstant urbanizacijai ir industrializacijai, mažėja gimstamumas? Tokiuose aiškinimuose pradinių sąlygų dalis yra tam tikro institucinio konteksto, kultūriškai apibrėžtų pirmenybių

¹ Žr. taip pat Kliemt 1986; Voss 1985; Schüßler 1990.

² Šį pavadinimą siūlo Patrickas Dunleavy, kuris aprioriniu-dedukciniu metodu operuojančią *first principle analysis* skiria nuo labiau empiriškai orientuotos institucinės viešojo pasirinkimo teorijos (Dunleavy 1992; 1-2).

arba tarpinių tikslų, kuriuos kai kurie RPP teoretiškai vadina „socialinėmis gamybos funkcijomis“ (plg. Esser 1999; 84–115) aprašymas. Tai tikslai, kuriuos tam tikriems asmenims primeta jų padėtis socialinėje struktūroje, kuri padaro juos „verslininkais“, „politikais“, „studentais“ ir t. t. Tas pats asmuo, kuris dar vakar sėdėjo studento suole, atsidūręs dėstytojo katedroje, netrunka įsitikinti, kad kartu su jo socialiniu vaidmeniu pasikeitė jo interesai. Tie ar funkcijos tikslai yra kultūriškai bei instituciškai apibrėžti, tad socialinės tvarkos egzistavimas tokiuose aiškinimuose yra suponuojamas kaip savaime suprantama prielaida.

Čia iškart būtina specialiai aptarti vieną dalyką, dėl kurio kyla ypač daug nesusipratimų. Priešingai negu suponuoja dauguma RPP kritikų, „egoizmas“ (t. y. veikėjo indiferentiškumas jo veiksmų poveikiui kitų žmonių gerovei) arba „materializmas“ (tai, kad veikėjams rūpi tik „materiali“, o visų pirma – piniginė nauda) nėra dalis to „racionalumo“, kurį RPP priskiria kiekvienam veikėjui. Abi prielaidos yra ypatingos, empirinio pobūdžio hipotezės apie veikėjus, o ne RPP naudojamo racionalaus veiksmo apibrėžimo dalys.³ RPP „kietajam branduoliui“ priklauso tik prielaida, kad žmonės, veikdami esant apribojimams, kuriuos jiems uždeda jų ištekliai, psichofizinė organizacija bei turima kompetencija priimti sprendimus (išsireiškiant kompiuterijos žargonu – jų *hardware*, *wetware*, and *software*, t. y. jų kietoji, šlapioji [smegeninė] ir minkštoji įranga) mėgina (nors jiems visai nebūtinai visada tai pavyksta) realizuoti nuoseklią tikslų aibę, pačiu geriausiu jiems prieinamu būdu panaudodami jiems pasiekiamą informaciją susidaryti nuomones apie aplinkinį pasaulį ir pasirinkdami veiksmus, kurie tokių nuomonių atžvilgiu yra geriausios jų tikslų įgyvendinimo priemonės. Teiginys, kad racionalumas yra naudos funkcijos maksimizavimas, tą ir sako, – tik „techniškai“.

Tokiu būdu apibrėžiant racionalaus veiksmo sąvoką, paliekamas visiškai atviras klausimas, kas priklauso šios funkcijos argumentų sričiai, – arba, kitaip sakant, kokie yra veikėjo tikslai ar jo pirmenybių turinys (vėlgi, kalbant techniškai). Šis turinys (ko gi iš tiesų nori veikėjai) gali būti nustatytas tik empiriniu tyrimu – surenkant duomenis apie juos vienu ar kitu empirinio tyrimo metodu. Vienaip ar kitaip, racionalų veiksmą apibrėžia ne savanaudiškumas, bet elgesio nuoseklumas, kuris rodo prisitaikymą (o ypač išankstinį suplanuotą prisitaikymą) prie pokyčių objektyvioje veiklos situacijoje. Tai yra prisitaikymai, kurių priežastis yra naudos ir kaštų apskaičiavimai (arba tikslų, priemonių ir šalutinių padarinių pasvėrimas vienu kitais).

Tačiau veikėjų savanaudiškumo prielaida visada daroma tuose nuliniuose arba pradiniuose (angl. *baseline*) modeliuose, su kuriais dirba socialinės tvarkos „pirmųjų principų“ analitikai protosociologai. Jų darbai gali būti apibūdinti kaip mintiniai eksperimentai, kuriais atsakoma į klausimą, ar (arba kaip) darant tokias prielaidas yra galimas socialinės tvarkos atsiradimas ir tolimesnis egzistavimas arba stabilumas („techniškai“ tvarka vadinama „pusiausvyra“ [angl. *equilibrium*]). Patys tyrinėtojai, atliekantys tokius mintinius eksperimentus, patys juos dažniausiai interpretuoja ne kaip empiriškai kontroliuojamas teorijas, bet kaip socialinės filosofijos traktatus.

Jų autoriai priima „netikrovišką“ savanaudiškumo prielaidą, nes jie nori išsiaiškinti, ar socialinė tvarka galėtų atsirasti ir egzistuoti netgi tokiu atveju, jeigu žmonės būtų kur kas blogesnės būtybės negu jie yra iš tikrųjų. Jeigu būtų įrodyta, kad netgi velniai⁴ galėtų įkurti „visuomenę“, tai tuo labiau pajėgtų padaryti „realūs“ žmonės. Svarbu pažymėti, kad tokių socialinės filosofijos traktatų autoriams dažnai rūpi ne tiek klausimas, kaip galima socialinė tvarka apskritai, bet sąlygos tokios tvarkos, kuri

³ Žr. pvz. Opp 1999, kuris šitą punktą ypatingai primygtinai pabrėžia.

⁴ Velniai gali būti apibūdinti kaip būtybės, kurios yra blogesnės už „egoistus“, o būtent kaip „negatyvieji altruistai“. Jų naudos funkcija apibrėžta taip, kad jie savo gerovę gali didinti, kenkdami svetimai gerovei („piktdžiūgaudami“). Žinoma, taip pat ir griaudami svetimą gerovę negatyvieji altruistai turi skaitytis su tuo, kad toks griovimas reikalauja kaštų. Racionalus negatyvus altruistas stengsis kuo daugiau padaryti žalos kitiems kuo mažesniais kaštais. O „egoistai“ yra tokios būtybės, kurios yra visiškai indiferentiškos svetimai gerovei. Jau vien dėl to vaidmens, kurį pavydas ir piktdžiūga vaidina žmonių bendrame gyvenime egoizmas turi būti laikomas idealizuojančia prielaida. Žr. taip pat: Norkus 1994; Norkus 1995)

individualiems veikėjams užtikrina maksimumą visiems veikėjams lygios „negatyvios laisvės“, t. y. apsaugo pamatines liberaliausias vertybes.

Kaip jau spėjau užsiminti, tam tikro konkretaus darbo priklausomybę šiam „pirmųjų principų analizės“ žanrui arba protosociologijai (arba tiesiog „abstrakčiai teorijai“) galima atpažinti iš to, kad juose veikėjai yra aprašomi taip apibendrintai, kad juose nelieka net užuominų apie tam tikrą konkretų socialinį–istorinį kontekstą. Tokiuose traktuose kalbama ne apie racionalius rinkėjus, valdininkus arba politikus, bet tiesiog apie „racionalių egoistus“, kurių situacija nors ir gali būti aprašyta stokos, galimybių ir apribojimų terminais, tačiau (vis dar) neapima nuosavybės teisių, socialinių vaidmenų ir kitokių instituciskai bei kultūriškai apibrėžtų faktų.

Verta pažymėti, kad pati tokio mintinio eksperimento procedūra kiek primena tą, kurią rekomendavo Maxas Weberis, aptardamas teorijų panaudojimo socialiniuose moksluose būdus.⁵ O būtent, jis siūlė jas naudoti visų pirma euristiškai: kaip priemonę iškelti tam tikrą aiškinimo problemą. Konstatavę, kad tam tikra teorija „neatitinka tikrovės“, turime klausti, kuo tikrovė skiriasi nuo jos idealizuoto ar pernelyg abstraktaus teorinio atvaizdo. Panašiai daroma RPP mintiniuose eksperimentuose, kai grynai racionalios veiklos ir savanaudiškumo prielaidų pagrindu sukonstruojamas kontrafaktinis vaizdas socialinės būsenos, kurią turėtume stebėti, padarę tokias prielaidas. Jį galima pavadinti ir „idealiu tipu“. Po to aprašomi skirtumai tarp realiai stebimų socialinių būsenų ir kontrafaktinės hipotetinės socialinės būklės, o toliau mėginama paaiškinti šiuos tikrovės „nukrypimus“ nuo teorinio modelio. Naujos, papildomos prielaidos arba pradinų prielaidų patikslinimai, kurie reikalingi hipotetinio modelio priderinimui prie socialinio gyvenimo tikrovės, toliau yra traktuojami kaip socialinės tvarkos būtinos (arba pakankamos) sąlygos. Visa analizė atliekama deducinio argumento (žodinio arba matematinio) priemonėmis, o paskutiniaisiais

dešimtmečiais – taip pat ir kompiuterinės simuliacijos priemonėmis (Epstein, Axtell 1996).⁶

„Nulinių modelių“, kurios yra visos analizės išeities taškas, formulavimui protosociologiniuose RPP tyrimuose, kaip konceptualinis karkasas, yra panaudojama lošimų teorija, kuri yra strateginio racionalumo teorija. Tie nuliniai modeliai suformuluojami, kai apie strategines situacijas, kurias apibrėžia 1) veikėjų aibė, 2) jiems prieinamų strategijų aibė, 3) sąveikos baigmių arba rezultatų aibė, 4) išlošių aibė, 5) tarpusavio priklausomybės struktūra (ją taip pat galima vadinti individualių sprendimų transformacijos į kolektyvinius rezultatus logika), klausiamo, ar šiose situacijose egzistuoja kolektyvinės veiklos rezultatai arba taisyklingsumai (pusiausvyros).

Svarbiausias pažangus probleminis poslinkis, kurį įgalino pasiekti lošimų teorijos konceptualinio karkaso panaudojimas, yra socialinės tvarkos problemos išskaidymas į keletą giminingų problemų (plg. Ullmann–Margalit 1977, Opp 1983). Jų analizė užėmė bendrų svarstymų apie „socialinę tvarką“ apskritai vietą, kurie yra būdingi daugeliui ankstesniųjų sociologinės teorijos ir socialinės filosofijos darbų, skirtų socialinės tvarkos problemai. Žvelgiant iš RPP retrospektyvos, tų svarstymų referentu dažniausiai būdavo situacijos, kurios lošimų teorijos kontekste yra klasifikuojamos kaip „antagonistinės kooperacijos“ situacijos. Pats būdingiausias ir geriausiai išnagrinėtas tokių situacijų atvejis yra kalinio dilemos situacijos. Tai tokios situacijos, į kurias įtraukti veikėjai, viena vertus, gali pagerinti savo padėtį, jeigu jie kooperuos (pvz., pasidalydami darbu). Jeigu jie kooperuojasi, yra pasiekama būklė, kuri techniškai vadinama „socialiniu optimumu“. Kita vertus, kiekvienas iš šių veikėjų patiria pagundą dar labiau pagerinti savo padėtį, vengdamas įnešti savo individualų indėlį ir „važiuodamas zuikiu“ (angl. *free ride* kitų sąskaita). Ši antagonistinės kooperacijos problema turi būti skiriama nuo jai giminingų koordinacijos ir vadinamųjų „pozicinių gėrybių“ paskirstymo problemų.

⁵ Žr. Norkus 1999.

⁶ Žr. taip pat: <http://www.brook.edu/es/dynamics/sugarscape/default.htm>. Žiūrėta 2005.09.04.

Koordinacijos problemos, kurios yra analitiškai modeliuojamos to paties pavadinimo lošimais, ypatingos tuo, kad jų atveju nėra konflikto potencialo. Todėl šių problemų kolektyviai racionaliam išsprendimui dažnai pakanka jau kalbinės komunikacijos galimybės. Tokie sprendimai techniškai vadinami koordinacijos pusiausvyromis. Joms gerai tinka M. Weberio pateikiamas socialinės veiklos reguliarumų, kuriuos jis vadino „papročiais“ (vok. *Sitte*) aprašymas: „Tas, kas savo veiklos į jį (papročių, – Z. N.) neorientuoja, tas veikia ‚neprisitaikęs‘ (*‘uangepaßt’*), t.y. turi susidurti su dideliais bei mažais nemalonumais ir nepatogumais, kol dauguma veikėjų iš jo aplinkos paiso papročio egzistavimo ir yra atitinkamai orientuoti“ (Weber 1976; 16).

Situacijose, kuriose veikėjai susiduria su nepakankamų išteklių paskirstymo problema ir kurias modeliuoja vadinamieji pastovios sumos lošimai, apskritai nėra jokio pagrindo kooperacijai, o socialinio optimumo sąvoka lieka neapibrėžta tol, kol neatsižvelgiama į galios skirtumus tarp veikėjų (Coleman 2005; 48–51, 235–9). Tai yra grynojo arba dalinio konflikto situacijos.

Rezultatas, kurį šiomis priemonėmis operuojanti protosociologinė analizė taiko antagonistinės kooperacijos situacijoms, yra visuotinio nekooperavimo arba išsisukinėjimo pusiausvyros. Grynojo konflikto situacijoms galima numatyti pusiausvyras, kurios nusistovi, kai visi dalyviai savo veiksmus renka, vadovaudamiesi minimakso strategija. Tai yra radikaliai pesimistinė strategija, kuri yra orientuota į nuostolių minimizavimą. Visuotinio išsisukinėjimo pusiausvyros antagonistinės kooperacijos situacijose, minimakso pusiausvyros grynojo arba dalinio konflikto situacijose, kartu su koordinacijos pusiausvyromis, sudaro tą tvarką, kurią turėtume stebėti socialinės tvarkos suirimo ir grįžimo į gamtinę būklę atveju. Daugelyje situacijų, o ypač tose, kurios atitinka pastovios sumos apibrėžimą, apskritai nėra pagrindo tikėtis pusiausvyrų; jose turime laukti „chaoso“ arba „anarchijos“ (plg. Esser 2000; 103–4).

Ką gi iš tikrųjų (arba „realiai“) stebime kalinio dilemos ir nulinės sumos lošimo tipo situacijose? Tai yra socialinės veiklos reguliarumai, kurie RPP vadinami „esminėmis“ (Coleman 2005; 225)

ir represyviomis normomis (Ullmann-Margalit 1977; 134–7). Jos maždaug atitinka tai, ką Weberis savojoje socialinės tvarkos morfologijoje (žr. kitą skirsnį) vadino „konvencijomis“ ir „teise“. Veikėjai, kurie gali daryti prielaidą, kad šios socialinės tvarkos formos „empiriškai galioja“ (t.y. kad kiti veikėjai veikia, darydami prielaidas apie jų egzistavimą), veikia situacijose, kurios yra jau nebe strateginės, bet parametrinės. Štai kaip Maxas Weberis aiškina „empirinio galiojimo“ sąvoką:

„Tarp tam tikros tvarką nustatančios normos (Ordnung) galiojimo ir negaliojimo sociologijai, skirtingai nuo jurisprudencijos (dėl jos neišvengiamo tikslo), neegzistuoja absoliuti alternatyva. Egzistuoja paslankūs perėjimai tarp abiejų atvejų, ir, kaip buvo pažymėta, gali viena šalia kitos ‚galioti‘ viena kitai prieštaraujančios tvarką nustatančios normos; o kiekviena jų – tiek, kiek egzistuoja šansas, kad veikla yra faktiškai į ją orientuota“ (Weber 1976; 17).

Tai yra situacijos, kurios gali būti aprašytos kaip ribinis strateginių situacijų atvejis. Tai situacijos, kuriose lošiamas lošimas prieš gamtą. „Gamtą“ lošimų teorijos prasme yra „pseudološėjas, kuris tam tikrose vietose su tam tikra tikimybe daro atsitiktinius veiksmus“ (Rasmusen 1989; 10). Kai lošėjas lošia prieš gamtą, savo veiksmų pasirinkimuose jis vadovaujasi ne savo priešininko ar partnerio apskaičiavimų atkartojimu savo paties sąmonėje (strategine empatija), bet tikimybėmis, kurias jis priskiria galimiems savo partnerio veiksams.

„Pseudološėjais“ gali būti laikomi taip pat ir tie žmogiškieji veikėjai, kurių elgesį lemia ne oportunistinis naudos ir kaštų apskaičiavimas, bet orientacija į normas, kurioms jų elgesys paklūsta netgi tokio tipo situacijose, kuriose egzistuoja „auksinės progos“ pagerinti savo padėtį be rizikos patirti viešosios nuomonės arba „prievartavimo štabų“ („*Erzwingungsstäbe*“; Maxas Weberis) sankcijų.

Kai tam tikras veikėjas, kurį toliau vadinsime Ego, veikia parametrinėje situacijoje, jam nereikia patirti tos įtampos ir netgi intelektualinių kančių, kurių reikalauja „dvigubo kontingentiškumo“ situacijos ir strateginė empatija. O būtent, jam nebereikia numatyti kito veikėjo (jį vadinsime vardu Alter) lūkesčių, kurių objektas yra jo paties (Ego) lūkesčiai apie Alter lūkesčius Ego atžvilgiu (ir t. t.).

Ego nebereikia mėginti „įsijausti“ į Alter, įsivaizduoti save jo vietoje ir numatyti, ko Alter iš jo laukia; todėl jis gali remtis įvertinimu „šanso“, kad Alter elgesys atitiks normą.

RPP literatūra, nagrinėjanti klausimą, kaip gi atsitinka, kad vietoje chaoso ar „gamtinės“ ikisocialinės tvarkos egzistuoja „dirbtinė“ tvarka, kurią sudaro „empiriškai galiojančios“ normos, kurios tarnauna orientyrais veikėjų lūkesčių lūkesčiams, yra nebeapžvelgiama. Vis dėlto joje galima skirti dvi pagrindines šios problemos sprendimo strategijas.

Vieni teoretikai, kurie nori pasilikti RPP rėmuose, aiškindami socialinės tikrovės „nukrypimą“ nuo jos kontrafaktinio vaizdo, aiškina jį strateginių situacijų, kuriose tą nukrypimą galima stebėti, ypatumais. Vienas iš plataus pripažinimo susilaukusių protosociologinės analizės rezultatų yra vadinamoji „kooperacijos evoliucijos teorema“. Ji sako, kad ir tarp racionalių oportunistiškai orientuotų egoistų (vadinamųjų „situacinių maksimizuotojų“) gali atsirasti ir išlikti stabili kooperacija, jeigu turime reikalą su mažomis grupėmis, kurių nariai yra pajėgūs įsidėmėti ir atpažinti išsisukinėtojus, ir visi gyvena „ateities šešėlyje“ (žr. Axelrod 1987; Taylor 1987; 60–2).

Kiti RPP teoretikai pabrėžia, kad dėl tų apribojimų, kuriuos jiems diegia psichofizinė organizacija ir sprendimų priėmimo kompetencija (*wetware* ir *software*), veikėjai iš tikrųjų nėra pajėgūs situaciškai maksimizuoti savo naudą (žr. Baumann 1986; Gauthier 1987; Rowe 1989; Vanberg 1994; 25–9). Jie skiria savosios naudos „situacinių maksimizavimą“ ir „taisyklės maksimizavimą“. Ši perskyra yra labai panaši į tą, kuri yra daroma etinėje teorijoje: tarp vadinamojo „poelgio utilitarizmo“ ir „taisyklės utilitarizmo“ (plg. Lyons 1978; 119–160). Poelgio utilitaristai utilitaristinį gėrio kriterijų (tai yra bendrosios gerovės maksimizavimas) taiko tiesiogiai veiksams; taisyklės utilitaristai taiko jį tik taisyklėms arba taisyklių kodeksams.

Jeigu randama tokia taisyklė, kurios paisymas ilgalaikeje perspektyvoje maksimizuoja bendrąją gerovę, tai jos privaloma laikytis ir tais atskirais atvejais, kuriais jos paisymas bendrajai gerovei kenkia (pavyzdžiui, kankinimų draudimas, nors kankinant sugautą teroristą galima gauti informacijos apie jo sėbrus, padėsiančios išvengti naujų teroro aktų). Pa-

našiai ir savanaudis taisyklės maksimizuotojas renkasi veiksmus ne pagal naudos išskaičiavimą kiekvienam atskiram atvejui, bet pagal taisyklę, kuri nurodo tam tikrą veikimo būdą visiems tam tikros rūšies atvejams.

Tai rodo, kad veikėjas dažnai priima sprendimus, kurie duotoje situacijoje nėra optimalūs jo savanaudiškų interesų požiūriu. Tačiau kai situacinis maksimizuotojas atsisako savo naudos maksimizavimo, jis tai daro ne dėl kokių nors „idealių“ pagrindų, bet todėl, kad susivaržymas norma ilgalaikeje perspektyvoje jam atneša daugiau naudos, negu „trupparegiškas“ oportunizmas. Nors jis savo veikloje vadovaujasi naudos ir kaštų išskaičiavimais, tačiau tik „galutinėje instancijoje“ – antros eilės pasirinkimuose, kurių objektas yra sprendimų radimo būdų pasirinkimas. Šitų apskaičiavimų objektas yra ne atskirų veiksmų padarinių nauda, bet visuminė tam tikros normos paisymo nauda, palyginus su visumine situaciškai apskaičiuojančio sprendimo radimo kaip alternatyvaus sprendimo radimo būdo visumine nauda.

Tuose socialinės tvarkos problemos sprendimuose, kurie sociologinėje teorijoje dominavo po T. Parsonso, ji yra sprendžiama, atsisakant savanaudiškos veiklos motyvacijos prielaidos. Pavyzdžiu gali būti „voliuntaristinė“ T. Parsonso veiklos teorija, kuri normatyvinę orientaciją laiko „elementariojo veiksmo“ (angl. *unit act*) apibrėžimo dalimi. Didžiausias keblumas su šiuo sprendimu yra tas, kad jame viena „nulinis modelis“ (arba „idealus tipas“) yra pakeičiamas kitu, o tuo pačiu – ir viena problema pakeičiama kita. Jeigu RPP protosociologinės analizės prielaidų rėmuose mįslingas yra kooperacijos ir institucinės tvarkos egzistavimas, tai dabar mįsle tampa klausimas, kodėl gi taip dažnai kooperacija nevyksta, o normatyvinė tvarka sugriūva, nors ji kaip „kolektyvinė gėrybė“ yra bendrų interesų objektas.

3. Maxo Weberio socialinės tvarkos morfologija

M. Weberio „socialinės tvarkos morfologija“ aš vadinu pagrindinių socialinės tvarkos formų klasifikaciją, kurią aptinkame gerai žinomuose tekstuose, kurie artikuluoja „suprantančios sociologi-

jos“ (*verstehende Soziologie*) idėja (Weber 1976, Weber 1982). Šiuose tekstuose aptinkame ne tik tam tikrą sociologinio aiškinimo metateorinę koncepciją bei sociologinės veiklos teorijos eskizą, bet ir socialinės tvarkos formų aprašymą bei klasifikaciją. Ją irgi galima interpretuoti kaip loginę socialinio pasaulio konstrukciją, kurioje nuosekliai apibrėžiamos sociologinės kategorijos, reikalingos socialinių faktų aprašymui.

Bendras RPP mintinių eksperimentų ir M. Weberio socialinės tvarkos morfologijos išėities taškas yra metodologinis individualizmas – abiem atvejais ta loginė konstrukcija pradedama nuo individualaus veikėjo. Toliau prasideda svarbūs skirtumai. Weberis socialinės tvarkos koncepcija yra paženklinata savo instrumentinės paskirties žyme. O būtent, ji yra instrumentas sprendžiant empirinę aiškinimo problemą, kurią galima pavadinti Vakarų išskirtinumo problema. Tai yra klausimas, kodėl vertybinių sferų ir gyvenimo santvarkų (vok. *Lebensordnungen*) konsteliacija, vadinama „modernybe“, kurios branduolys yra ekonominė santvarka, vadinama „racionalių kapitalizmu“, pirmą kartą istorijoje atsirado Vakaruose Naujaisiais laikais (o ne, sakykim, Kinijoje arba Senovės Romoje).⁷

Tiesa, Weberio substanciniuose ar empiriniuose darbuose galima aptikti specialią arba istorizuotą „Hobbes'o problemos“ versiją. Jos atradimas yra vokiečių sociologo Michaelio Baurmanno nuopelnas (žr. Baurmann 1996; 304–10). Weberiui „Hobbes'o problema“ iškilo suistorintu pavidalu, – kai jis turėjo atsakyti į klausimą, kaip neformali institucinė tvarka, jo vadinama „profesinės pareigos etika“, gali toliau egzistuoti „gyvenimo santvarkoje“ vardu „rinkos ekonomika“ (arba „kapitalizmas“) po to, kai jau atmirė jos religinės šaknys, kurias M. Weberis atskleidė savo žymiųjų tyrimuose, skirtuose „profesinės pareigos etikos“ kilmės iš asketinio protestantizmo religinės etikos analizei. Aprašydamas būdingus konsoliduotos ar brandžios modernybės bruožus, M. Weberis teigė, kad visuomenėse, kurių ekonominė santvarka turi laisvos rinkos ekonomikos pavidalą, instrumentinis ar tiksli-

nis racionalumas darosi dominuojančia veiklos orientacija ir už „ekonomikos“, kaip tam tikro socialinės tikrovės sektoriaus, ribų.

Kartu M. Weberio pateiktoje modernybės sociologinėje makrodiagnostikoje implicitiškai glūdi problema: kaip ekonominės etikos, paženklintos profesinio pašaukimo idėja, neformalios institucijos gali toliau egzistuoti gyvenimo santvarkose, kurių būdingi bruožai yra racionalizacija ir interesų dominavimas (o taip pat ekonomizavimas, individualizavimas ir anonimizavimas) po to, kai tikslingai racionalaus savanaudiškų interesų patenkinimo energija ištrūko iš tradicinių ir vertybiškai racionalių saitų? Tai iš esmės yra tas pats klausimas, kuris yra prieš kokius 15–20 metų įsiplieskusių „ginčų dėl komunitarizmo“ dėmesio centre.

Šiuos ginčus sukėlė socialinių filosofų komunitaristų teiginiai, kad išsivysčiusiose Vakarų visuomenėse „profesinę etiką“ neva išstumia hedonizmas ir konsiumerizmas. Hobbes ir šiuolaikiniai RPP teoretikai protosociologai klausia, kaip gali atsirasti socialinė tvarka, jeigu tai tiesa, kad žmonės yra savanaudiškos ir instrumentiškai racionalios būtybės. Weberis turi atsakyti į klausimą, kaip gali toliau egzistuoti socialinė tvarka, jeigu teisinga jo pateikta socialinės veiklos racionalizavimo diagnozė. Savo ruožtu, šiuolaikiniai komunitaristai nuogaustauja, kad ši tvarka sugrius, jeigu *Homo Oeconomicus* išsiverš iš „rinkos ekonomikos“ rezervato ir kolonizuos tokias gyvenimo santvarkas, kaip „politika“, „mokslas“ ir t. t. (žr., pavyzdžiui, Reese-Schäfer 1997).

M. Weberio nedomino „neistoriškas“ arba „abstraktus teorinis“ klausimas, kaip socialinė tvarka gali atsirasti iš „ikisocialinės būsenos“, jeigu laikomasi „netikroviškos“ prielaidos, kad visi veikėjai visada ir visur veikia instrumentiškai racionaliai ir savanaudiškai: lygiai taip pat, kaip jis nedomino ir kitų „istorinių mokyklų“ Vokietijos humanitariniuose ir socialiniuose moksluose atstovų. Jie laikė šio klausimo svarstymą atitrūkusiais nuo tikrovės ir beverčiais intelektualiniais žaidimais. Tą dalyką įžvalgiai išaiškina šiuolaikinis vokiečių sociologas Thomas Schwinnas:

⁷ Detaliau žr.: Norkus 2003: 299-357.

„Sąvokų genealogija ‘Pagrindinėse sociologinėse sąvokose’⁸ liks nesuprasta, jeigu manysime, kad jose išeities taškas yra panašios į monadas pavienės būtybės, kurios po to pradeda sunkų kelią intersubjektyvumo link arba be jokių prielaidų konstituoja socialines tvarkas ir darinius. Pagrindinė Weberio mąstymo prielaida yra istorinės veiklos kontekstualumas (*das historische Eingebettet-Sein des Handelns*). Todėl joks veiksmas neprasideda nuo nulinės socialinės būsenos, o visuomet jau yra įpintas į struktūrinės duotybės. Todėl ‘Pagrindinės sociologinės sąvokos’ pateikia ne istorinę, bet *loginę* seką: t.y. sąvokų seka nuo veiklos prie socialinės veiklos, nuo socialinės veiklos prie socialinio santykio, o nuo jo prie tvarkos nėra neturinti istorinių prielaidų socialinės tvarkos konstitucija, kurią reprezentuoja kai kurios (visuomeninės, – Z. N.) sutarties teorijos“ (Schwinn 2004; 75).

Ir vis dėlto, jeigu palyginsime tai, kaip M. Weberis savo „Pagrindinėse sociologinėse sąvokose“ logiškai konstruoja socialinę tvarką, ir RPP protosociologinius darbus, tai išipareigojimas metodologiniam individualizmui nėra vienintelis panašumas. Kaip žinoma, Weberis pradeda nuo „socialinės veiklos“ sąvokos:

„‘Socialinė’ veikla reikia vadinti tokią veiklą, kuri – pagal veikiančiojo arba veikiančiųjų supratimą – susijusi su kitų elgesiu ir į jį orientuota savo eiga“ (Weber 1976; 1).

Toliau – socialinis santykis:

„Socialiniu ‘santykiu’ turi būti vadinamas savo prasminiu turiniu savitarpiskai nustatytas (*eingestelltes*) ir tokiu būdu orientuotas daugelio žmonių elgesys“ (Weber 1976; 13).

Socialinis santykis yra visų socialinės tvarkos formų (papročiai, interesų būklė [*Interessenlage*], konvencija, teisė), kurias skiria Weberis, „loginė vieta“. Pačią tvarką Weberis supranta kaip reguliariai pasikartojančias socialinės veiklos eigas (taisyklingumas). Tokių taisyklingumų buvimas yra skiriamasis pastovių ar tęstinių (*perennierenden*) socialinių santykių bruožas.

Strateginė veikla, kuri yra išeities taškas RPP protosociologijoje, gali būti traktuojama kaip atskira socialinės veiklos rūšis. Iš tikrųjų: Weberio so-

cialinio santykio sąvoka tokia plati, kad ji apima ir tuos bendro veikėjų veikimo epizodus, kurie turi visus strateginių lošimų požymius. Tai, tarp kitko, tinka ir vadinamiesiems kartotiniams lošimams, kurie gali būti laikomi atskira socialinių santykių rūšimi. Konkrečiau, strateginiai lošimai gali būti apibūdinti kaip socialiniai santykiai, kuriuose visi juose dalyvaujantys veikėjai a) maksimizuoja savo naudą, b) yra vienodai racionalūs ir c) kiekvienas iš jų žino, kad a) ir b) žino visi kiti veikėjai. Be to, visi veikėjai tokiuose santykiuose turi teisingus lūkesčius apie strategijas, kuriomis jie disponuoja, galimus rezultatus bei su jais susijusius savo partnerių interesus arba savo bei jų išlošius. Be to, visi veikėjai iš tokios pačios informacijos daro tokias pačias išvadas (Hargreaves Heap, Varoufakis 1995; 23–8).

Krinta į akis, kad Weberis beveik nieko neturi ko pasakyti apie tokius socialinius santykius. Socialinės veiklos taisyklingumus, kurie atsiranda iš savanaudžių instrumentiškai racionalių veikėjų veiklos, Weberis vadina „sąlygotais interesų būklės“ (vok. „bedingt durch *Interessenlage* (*‘interessenbedingt’*)“) (Weber 1976; 15). Kaip svarbiausią tokių taisyklingumų pavyzdį, jis nurodo „kainodarą esant ‘laisvai’ rinkai“ (Weber 1976; 15). Weberio pateikiamuose šio tvarkos tipo aprašymuose galima pastebėti tam tikrą ambivalentiškumą, kuris yra susijęs su klausimu, kiek tvirti šie taisyklingumai. Weberis, viena vertus, teigia, kad šio tipo taisyklingumai gali būti daug stabilesni, palyginti su tais, kurie priklauso tam tvarkos tipui, kuriį jis vadina „legitimiška (teisėta) tvarka“.

„Kadangi kuo *griežčiau* racionaliai jie (rinkos interesantai, – Z. N.) veikia, tuo vienodžiau reaguoja į esamą situaciją, tai atsiranda vienodumai, taisyklingumai ir nuostatos bei veiklos tolydumai, kurie labai dažnai yra *daug stabilesni* (kursyvas mano, – Z. N), negu būna tada, kai veiksmai yra orientuoti į normas ir pareigas, kurios kokiam nors žmonių ratui galioja kaip ‘pareiga’“ (Weber 1976; 15).

Drauge Weberis ne kartą teigia kažką tokio, kas, atrodytų, tiesiai prieštarauja šiam teiginiui:

„*Tik* iš tiksliai racionalių motyvų susiklostanti tvarka apskritai yra daug nepastovesnė negu orien-

⁸ Turimas omenyje pirmasis „Ūkio ir visuomenės“ skyrius (Weber 1976).

tavimasis į ją, sąlygotas vien tik papročių, elgesio įpročių <...>“ (Weber 1976; 16); „Tačiau visų dalyvių vien tik kiekvieno iš jų į kitų elgesio „lūkesčius“ orientuotas elgesys būtų tik absoliutus ribinis „bendruomeniškos veiklos“ (‘Gemeinschaftshandeln’)⁹ atvejis ir reikštų absoliutų ir pačių lūkesčių nepastovumą“ (Weber 1982; 448).

Galbūt šį prieštaravimą gali išspręsti spėjimas, kad Weberis pirmuoju atveju kalba apie instrumentiškai racionalią veiklą to tipo parametrinėse situacijose, kurių būdingiausiu pavyzdžiu gali būti pardavėjai ir pirkėjai rinkoje su tobula arba beveik tobula konkurencija. Antruoju atveju jis tikriausiai turi omenyje instrumentinį elgesį strateginėse situacijose, kuriose veikėjai susiduria su „dvigubu kontingentiškumu“. Tačiau šio tipo situacijose Weberis pasitenkina bendra nuoroda į instrumentiškai racionalių veikėjų, esančių strateginėje situacijoje, tarpusavyje priklausomų lūkesčių „absoliutų paslankumą (*Labilität*)“ ir nedaro jokios analitinės pastangos ištirti šio „paslankumo“ logiką. Jau prieš daug metų į šią „aklą dėmę“ Weberio veiksmo ir tvarkos analizėje atkreipė dėmesį norvegų socialinis tyrinėtojas, kuris pavadino Weberį parametrinio instrumentinio racionalumo teoretiku (Elster 1979b; 68, 2000; 38–9).

Kadangi Weberio „Pamatinė sociologinė sąvokose“ stinga strateginio racionalumo sąvokos, Weberio socialinės tvarkos teorijoje lieka neišanalizuotas veikėjų, įsitraukusių į socialinę veiklą, materialios tarpusavio priklausomybės matmuo. Protosociologinė analizė RPP yra nukreipta į aktualiai egzistuojančias (dabartines) „materialias“ arba „objektyvias“ priklausomybes tarp veikėjų, kurios atsiranda 1) dėl neatitikimo tarp jų interesų ir juos dominančių išteklių kontrolės; 2) dėl veikėjų veiklos išorinių poveikių kitų veikėjų interesų realizavimui.

Pirmojo tipo priklausomybės yra mainų, o antrojo – kolektyvinės veiklos prielaida. Antruoju atveju turime reikalą su situacijomis, kuriose veikėjų veiksmai dėl išorinių poveikių yra taip priklausomi vienas nuo kito, kad iš tos tarpusavio priklausomybės atsiranda kolektyvinės blogybės arba potencia-

las gaminti kolektyvines gėrybes. Kartu RPP „socialumą“ konceptualizuoja visų pirma kaip persipynimo ryšį (vok. *Verflechtungszusammenhang*), kuris atsiranda dėl savanaudiškų veikėjų veiklos pasekmių interferencijos.

Taigi RPP socialinę tikrovę traktuoja kaip „sistemiškai konstituotą“. O Weberio prieiga yra tokia, kad „socialumas“ yra konceptualizuojamas visų pirma kaip „prasminis ryšys“ (vok. *Sinnzusammenhang*), o socialinė tikrovė suprantama kaip „socialiai konstituota“. Šį prasminį ryšį sudaro iš tradicijos perimti bendri prasminiai turiniai subjektyvioje prasmėje. Tie turiniai yra ankstesnės socialinės veiklos („istorijos“) liekanos.

Šiuos abiejų prieigų skirtumus galima atpažinti jau iš atžvilgių ar požiūrių, kurie abiejose prieigose yra taikomi socialinės tvarkos formų klasifikacijoje. Kaip jau buvo parodyta pirmame skirsnyje, RPP svarbiausiu dalyku jų klasifikacijai laiko situacijų strateginio potencialo klausimą. Šį potencialą, kuri neutralizuoja institucinė tvarka, jos turi kaip koordinacinio lošimo, kalinio dilemos lošimo, nulinės sumos lošimo tipo situacijos. O Weberio sociologinių kategorijų sistematikoje lemiamas veiksnys yra subjektyvi prasmė, kuri būdinga dominuojančiai orientacijai į tam tikrą tvarką.

Tai, žinoma, nereiškia, „kad Weberis taip ir lieka prie subjektyvios prasmės. Mes esame ir istorinės, ir socialinės būtybės. Weberiui rūpi ne pirmaradė arba egologinė prasmės ir intersubjektyvumo konstitucija. Subjektyvi prasmė visada jau yra persmelkta a) istoriškai sedimentuotų prasminių turinių ir b) koegzistuojančių kitų veikėjų prasminių ryšių. Nors objektyvi prasmė faktiškai egzistuoja ir apsprendžia elgesį tik kaip subjektyvi prasmė, tai dar nereiškia, kad objektyvi prasmė tėra visų pavienių subjektyvių prasmės komponentų suma“ (Schwinn 1993a; 579–80).

Weberio tvarkos tipologija yra sistemiškai susijusi su jo veiksmo tipologija, kurios pagrindas yra individualią veiklą determinuojančių pagrindų arba jos „subjektyvios prasmės“ skirtumai.¹⁰ Kiekvie-

⁹ „Bendruomeninės veiklos“ terminas, kaip jis vartojamas M. Weberio darbe „Apie kai kurias suprantančios sociologijos kategorijas“ (Weber 1982) turi tą pačią reikšmę, kaip ir „socialinės veiklos“ terminas „Pagrindinėse sociologinėse sąvokose“.

¹⁰ Aš čia toliau priimu ir vadovaujuosi rekonstrukcija, kurią pasiūlė Veit-Michaelis Baderis (Bader 1989) ir išplėtojo Thomas Schwinnas (Schwinn 1993b: 111–130).

na tvarkos tipą konstituoja tam tikras veiklos tipas: papročius konstituoja tradicinė veikla, legitimiška ar teisinę tvarką – vertybiškai racionali veikla, interesų būklę (*Interessenlage*) – tiksliai racionali veikla. Weberio tvarkos tipologijoje, beje, galima aptikti spragą, kurią galima užpildyti įvedant afektinės veiklos konstituoją „solidarumo“ arba „afektinės bendruomenės“ (*affektive Vergemeinschaftung*) tipą.¹¹

„Legitimiškos (teisėtos) tvarkos“ taisyklingumą atveju susiduriame su papildoma komplikacija, kad su visomis keturiomis pagrindinėmis orientacijomis vėl susiduriame keturių skirtingų pagrindų vertybiškai racionaliai pripažinti šios tvarkos galiojimą pavidalu. „Normuojančios tvarkos, empiriško galiojimo“ problema nėra tapati normuojančios tvarkos legitimizavimo, empirinio galiojimo problemai¹² (Bader 1989; 316).

Tai pagrindai, kurie tam tikrai konvencijai arba teisės normai (arba tokių konvencijų kodeksui) sukuria empirinio galiojimo „vidines garantijas“. „Legitimiškos tvarkos“ vidinės garantijos skiriasi atsižvelgiant į tai, ar vertybiškai racionaliai tikima galiojimu to, kas visada jau buvo (tradicinis legitimizavimas); galiojimu to, kas naujai apreikšta (charizmatinis legitimizavimas); galiojimu tuo, kas logiškai išvesta kaip privalomybė, kas legaliai nustatyta (sutartimi arba potvarkiu) – tai legalus legitimizavimas.

Kadangi vertybiškai racionali veikla Weberio tvarkos teorijoje yra ne aiškinimo problema, bet prielaida, tai jo suprantančios sociologijos klausimas (kokiomis sąlygomis „galiojanti“ [arba normatyvinė tvarka] gali atsirasti iš „ikisocialios“ būklės, kurioje egzistuoja tik „racionalūs egoistai“) apskritai negali būti iškeltas. „Galiojanti tvarka“ yra čia,

nes žmogiškieji veikėjai iš prigimties yra pajėgūs vertybiškai racionaliai veikti (galbūt todėl, kad jie turi poreikį išsivaduoti nuo „vidinio vargo“ (vok. *innere Not*) arba gyventi „prasmingą“ gyvenimą.¹³

Vertybiškai racionali veiklos orientacija, kuri rodo, kad tam tikras taisyklingumas subjektyviai suvokiamas kaip privalomas ir turintis pavyzdžio statusą, tam tikros tvarkos „empiriniam galiojimui“ suteikia „vidinę garantiją“. Tai nėra pakankama garantija. Bent kiek žymesnį tam tikros galiojančios taisyklės (jeigu tai nėra norma, įtvirtinanti tam tikrą koordinaciniams lošimams būdingą pusiausvyrą, t. y. tai, ką M. Weberis vadina papročiu) paisyimo „šansą“, gali užtikrinti tik viešosios nuomonės (konvencijų atveju) ir „prievertavimo štabų“ (teisės atveju) „išorinė garantija“. Vis dėlto mažų mažiausiai dalies tam tikros taisyklės adresatų arba beneficentų (J. S. Colemano prasme¹⁴) vertybiškai racionali veikla yra būtina ir konstitutyvi empiriškai galiojančiai tvarkai.

Dėl nepakankamos socialinės veiklos strateginio matmens artikuliacijos Weberio suprantanti sociologija neturi tinkamų priemonių įsisavinti problematiką, kuri šiuolaikinėse metateorinėse diskusijose vadinama „transformacijos logika“. Tai yra mikro–makro perėjimų analizė, kurios dėmesio centre yra toks klausimas: kaip dėl veikėjų tarpusavio priklausomybės iš jų bendros veiklos atsiranda kolektyvinės pasekmės, kurių veikėjai nenumatė ir nesiekė. Tai yra trūkumas, kuris yra būdingas ne vien vėberiškajai socialinės tvarkos conceptualizacijai, bet ir kitoms suprantančios sociologijos versijoms. „Realistiškesnės ir atviresnės prielaidos apie veikėjus interpretuojantiems sociologams sutrukdė imtis bet kokių mėginimų agreguoti arba dedukuoti kolektyvinius veiklos padarinius“ (Esser 1993; 413).

¹¹ Baderis (1989: 308–309) siūlo šį tvarkos tipą vadinti „solidarumu“, o Th.Schwinnas – „afektine bendruomene“. (Schwinn 1993b: 123).

¹² Das Problem der *'empirischen Geltung'* einer normierenden Ordnung ist nicht dasselbe wie das der *'empirischen Geltung'* der Legitimität einer normierenden Ordnung“.

¹³ Beje, RPP šalininkai nebūtinai mano, kad vertybiškai racionali veiklos sąvoka yra tuščia, t. y. neturi jokių empirinių referentų (taigi, yra panaši į 'auksinio kalno' sąvoką. Kaip jau buvo išaiškinta, daugelis jų daro mintinius eksperimentus, kurių tikslai yra socialiniai filosofiniai, ir nedaro jokių empirinių teiginių. Kiti mėgina parodyti, kad veikla, kuri iš pirmo žvilgsnio (*prima facie*) vertybiškai racionali, *secunda facie* (savo vidiniu branduoliu) pasirodo esanti savanaudiška instrumentiškai racionali veikla. Šiuo atveju vertybiškai racionali traktuojama kaip „racionali veiklos anomalija“ arba aiškinimo problema. Naujausią mėginimą įveikti šią anomaliją žr.: Esser 2003. Apie sunkumus, su kuriais susiduria tokie vertybiškai racionali veiklos aiškinimo mėginimai žr.: Greve 2003.

¹⁴ Žr. Coleman 2005: 224-225.

Kuo paprastesnės veiklos teorijos prielaidos, tuo lengviau transformacijos procesus pavaizduoti analitiniais modeliais.¹⁵

Žinoma, Weberis gerai žinojo, kad galutinis veiklos rezultatas kolektyvinės (sisteminės) socialinės veiklos pasekmės yra nepriklausomos nuo jos subjektyvių pagrindų: tai yra „pagrindinis visos istorijos faktas, kurio čia nereikia detaliau pagrįsti, kad galutinis veiklos rezultatas dažnai, tiksliau, nuolat esti visiškai neadekvatus, dažnai tiesiog paradoksalus jos pradinės prasmės atžvilgiu“ (Weber 1980; 547).

Tačiau šis aiškus pavienių veikėjų veiksmų ir šių veiksmų kolektyvinių pasekmių nepriklausomos variacijos suvokimas yra būdingas tik M. Weberio substanciniams arba empiriniams tyrimams.¹⁶ Ši variacija nėra teorinės analizės objektas jo sociologinių kategorijų teorijoje. Dėl to, kad materialinės-strateginės veikėjų tarpusavio priklausomybės struktūros, iš kurių kyla ši nepriklausoma veikėjų veiksmų makropadarinių variacija, taip ir netampa teorinės analizės objektu, M. Weberis transformacijos logiką savo sociologinėje kategorijų teorijoje redukuoja į jos paprasčiausią formą – į agregavimo logiką. Kolektyviniai faktai joje suprantami kaip individualios veiklos statistiniai agregatai, kurių savitumą lemia veiklos dominuojantys motyvai arba ją determinuojantys pagrindai („vidutinio“, medianinio arba idealiai tipiško veikėjo).

Kolektyvinių faktų pokyčiai yra redukuojami į dominuojančio veiklos tipo pasikeitimus.¹⁷ Jeigu tam tikras paprotys, tam tikra konvencija jau egzistuoja, tai jis gali tapti kiekvienos iš keturių veiksmo orientacijų objektu. Pavyzdžiui, į tam tikrą paprotį galima orientuotis arba instrumentiškai racionaliai, arba vertybiškai racionaliai, arba tradiciškai, arba afektiškai. Tas pats galioja taisyklumams, kurie įkūnija kitus tvarkos tipus. Vis dėlto paprotys, kaip paprotys, egzistuoja tik tol, kol tradicinė veiklos orientacija yra dominuojanti. Tam tikra veiklos orientacija dominuoja, kol ji lieka būdinga daugu-

mai veikėjų. Kai tik pradeda dominuoti kita orientacija, tvarkos tipas pasikeičia. Jeigu, pavyzdžiui, dominuojančia tampa afektinė orientacija į paprotį, paprotys pavirsta afektine bendruomene arba „solidarumu“ ir pan.¹⁸

Šiai socialinės tvarkos pokyčių konceptualizacijai galima adresuoti klausimus, kuriuos Hartmutas Esseris iškelia apie M. Weberio veiksmų tipologiją: „Kokia selekcijos taisyklė tam tikru atveju primama? Kokį ir kokios krypties poveikį veiklos eigai gali turėti situacijos? Kas lemia, kad veikėjai kai kada veikia santūriai ir tiksliai racionaliai, o kai kada aistringai ir afektiškai? Ar veiklos modusus turi likti nepaaiškintas? Ir jeigu ne, tai pagal kokią selekcijos taisyklę jis yra pasirenkamas?“ (Esser 1996; 136). Panašiai galima klausti apie Weberio tvarkos klasifikacijoje nagrinėjamas tvarkos formas ir jų transformacijas: kodėl tam tikras socialinės veiklos taisyklumas vienu atveju įgyja papročio, o kitą kartą – konvencijos arba teisinės normos pavidalą? Kokiomis sąlygomis paprotys gali transformuotis į konvenciją, o konvencija – į teisės normą (arba atvirkščiai)?

4. Racionalaus pasirinkimo prieigos ir M. Weberio suprantančios sociologijos indėlių reikšmė šiuolaikinei socialinės tvarkos analizės darbotvarkei

Galima teigti, kad į šiuos klausimus neįmanoma atsakyti, neišnagrinėjus poslinkių struktūriniuose veikėjų saituose, veiklos technologijoje ir panašiuose „kietuosiuose“ situacijos aspektuose. Tai poslinkiai, kurie lemia tam tikrų veiksmo tipų naudą/kaštų pokyčius, o to pasekmėje – lemia ir veiklos tipo pasikeitimą. Strateginio racionalumo teorija gali būti laikoma savotiška dėže instrumentų, skirta šių tarpusavio priklausomybių ir saitų tyrimui. Šių instrumentų kaip euristinių priemonių nepatartina euristiškai atsisakyti taip pat ir tais atvejais, kai įrankių iš šios dėžės nepakanka tam tikro sociali-

¹⁵ Tokių modelių pavyzdžiais galima laikyti rinkos pusiausvyros modelius.

¹⁶ Pavyzdžiui, savo garsiojoje „protestantizmo etikos tezėje“, – kai jis teigia, kad kalvinistinių religinių virtuozų praturtėjimas ir vertikalus socialinis mobilumas buvo netyčinė jų aktyvumo versle ir asketinio gyvenimo būdo pasekmė, kuriuos motyvavo baimė, kad jie nepriklauso predestinuotųjų „amžinam gyvenimui“ „nematomai bažnyčiai“ (Weber 1997).

¹⁷ Raymondas Boudonas tokį mikro–makro perėjimo problemos sprendimą pavadino „transpozicija“ (Boudon 1986; 59).

¹⁸ Čia aš vėl vadovaujuosi V.-M. Baderio ir Th. Schwinno pasiūlyta Weberio pažiūrų interpretacija.

nės veiklos taisyklingumo paaiškinimui. Tai, pavyzdžiui, tokie atvejai, kai vien tik materialų–strateginių saitų tyrimas negali paaiškinti, kodėl iš kelių tam tikroje situacijoje galimų pusiausvyrų „empiriškai galioja“ ta, o ne kita, arba toks taisyklingumas, kurio nėra pagrindo laukti lošimų teorijos standartinių prielaidų kontekste.

Faktiškai „empiriškai galiojančios“ tvarkos arba normatyviniai saitai negali būti paaiškinti vien tik materialiais–strateginiais saitais. Esant toms pačioms materialioms–strateginėms sąlygoms, gali egzistuoti skirtingi „empiriškai galiojantys“ taisyklumai, kurie iš esmės skiriasi ta „prasmė“, kurią jie turi į juos besiorientuojantiems veikėjams. Tai prasmė, kuri kyla iš normatyvinių saitų „įžeminimo“ skirtinguose pasaulėvaizdžiuose, „prasminiuose pasauliuose“, kultūrinėse tradicijose. Tam, kad paaiškintume variaciją juodai baltų lošimų teorijos grafikų, vaizduojančių vien tik socialinio gyvenimo „pirmines kokybes“, nuspalvinime, turi būti atsižvelgta taip pat į socialinės veiklos prasminę arba interpretacinę dimensiją. Tačiau įprastinės socialinės tvarkos konstrukcijos protosociologinėje analizėje, operuojančioje lošimų teorijos priemonėmis, tam reikalingų organų neturi. Tos konstrukcijos yra konstituciškai aklos tam tvarkos matmeniui, kurį M. Weberis aprašo „vidinių garantijų“ ir legitimizavimo tipų terminais.

Žinoma, vėberiškoji sociologinių sąvokų daryba šiais klausimais turėtų būti laikoma ne paskutiniu, o veikia pirmuoju žodžiu. Žvelgiant iš RPP požiūrio taško, M. Weberio „Pagrindinės sociologinės sąvokos“ nepakankamai detalai traktuoja transformacijos logiką. Iš kitos pusės, tos sociologinės teorijos darybos tradicijos, kuri yra žinoma

„suprantančios“ arba „interpretuojančios“ sociologijos vardu¹⁹, atstovai kritikuoja M. Weberį už nepakankamą pavienio veikėjo prasmingo arba suprantamo veiksmo sąvokos analitinę artikuliaciją. Dėl to situacijos logikos analizė M. Weberio pateiktomis konceptualinėmis priemonėmis nesanti tokia tokia detali, kokia ji galėtų būti. Kaip žinoma, Alfredas Schützas savo gyvenimo uždaviniu padarė šių M. Weberio suprantančios sociologijos trūkumų taisyumą fenomenologiniais aprašymais, kurių objektas yra intersubjektyvumo konstitucija, skirtumai tarp prasmės pasaulių, skirtingi tipizavimo ir anonimiškumo laipsniai, skirtumai tarp saviinterpretacijos ir interpretacijos iš šalies ir t.t. (plg. Schütz 1974).

Kaip tyrinėtojų, dirbančių sociologinės veiksmo ir tvarkos teorijos srityje, siekiamybė gali būti įvardinta tokia teorija, kuri abiem atžvilgiais išeina už Weberio veiksmo ir tvarkos teorijos priegios ribų, atsižvelgdama ir į strateginį, ir į interpretacinį socialinės veiklos matmenį ir konceptualizuoja socialinę tvarką ir kaip tarpusavio priklausomybės sąryšį, ir kaip prasminį sąryšį. Ją galima būtų aprašyti ir kaip „daugiamatę“ socialinės tvarkos teoriją.²⁰ Šiuolaikinėje sociologinėje teorijoje nestinga mėginimų sukurti tokią teoriją. Pavyzdžiu gali būti Hartmuto Esserio „aiškinanti sociologija“ („erklärende Soziologie“), kuri pretenduoja apjungti „įprastinėje sociologinėje veiksmo teorijoje paprastai atskirtus materialų stimulų arba kaštų bei lūkesčių aspektus ir kultūriškai bei instituciškai įžemintas idėjas“ (Esser 2003; 161–2), o taip pat paaiškinti jų sąveiką. Tačiau klausimo, ar kuriam nors iš šiuolaikinių mėginimų sukurti tokią teoriją jau pavyko šią siekiamybę pasiekti, analizė nėra šio straipsnio tema.

¹⁹ Šiai tradicijai visų pirma priklauso simbolinis interakcionizmas, fenomenologinė sociologija ir Ervingo Goffmano „dramaturginė sociologija“.

²⁰ Plg. Alexander 1983. Alexanderis teigia, kad nors Weberiui kai kuriuose substanciniuose darbuose pavyko prasiveržti iki daugiamatės socialinės tvarkos sampratos (socialinio susisluoksniavimo konceptualizacijoje, miesto sociologijoje ir studijoje *Senovės žydai (Das antike Judentum)*), tačiau jo eksplisitiškai teoriniuose tekstuose (taigi sociologinėje kategorijų teorijoje) šios problemos sprendimo nėra.

LITERATŪROS ŠARAŠAS

- Alexander, Jeffrey C. 1983. *Theoretical Logic in Sociology. Vol. 3. The Classical Attempt at Theoretical Synthesis: Max Weber*. London.
- Axelrod, Robert. 1987. *Die Evolution der Kooperation*. München.
- Bader, Veit-Michael. 1989. „Max Webers Begriff der Legitimität. Versuch einer systematisch-kritischen Rekonstruktion“ in Johannes Weiß (Hrsg.) *Max Weber heute. Erträge und Probleme der Forschung*. Frankfurt a. M.: 296–334
- Baurmann, Michael. 1996. *Der Markt der Tugend. Recht und Moral in der liberalen Gesellschaft*. Tübingen.
- Binmore, Ken. 1994-1998. *Game Theory and the Social Contract. Vol.1-2*. Cambridge (Mass.).
- Boudon, Raymond. 1986. *Theories of Social Change. A Critical Appraisal*. Oxford.
- Coleman, James S. 1995. *Socialinės teorijos pagrindai*. Vilnius.
- Dunleavy, Patrick. 1992. *Democracy, Bureaucracy, and Public Choice: Economic Explanations in Political Science*. New York.
- Elster, Jon. 1979. „Anomalies of Rationality: Some Unresolved Problems in the Theory of Rational Behaviour“ in Louis Levy-Garboua (ed.) *Sociological Economics*. London: 65-85
- Elster, Jon. 2000. „Rationality, Economy, and Society“ in Stephen Turner (ed.) *The Cambridge Companion to Weber*. Cambridge: 21-41.
- Epstein, Joshua M., Axtell, Robert. 1996. *Growing Artificial societies: Social Science from the Bottom up*. Washington, DC.
- Esser, Hartmut. 1993. „How ‘Rational’ is the Choice of ‘Rational Choice’? Rationality and Society 5 (3): 408-414.
- Esser, Hartmut. 1996. *Soziologie. Allgemeine Grundlagen*. 2. durchges. Aufl. Frankfurt a. M.
- Esser, Hartmut. 1999. *Soziologie. Spezielle Grundlagen. Bd. 1. Situationslogik und Handeln*. Frankfurt a. M.
- Esser, Hartmut. 2000. *Soziologie. Spezielle Grundlagen. Bd. 3. Soziales Handeln*. Frankfurt a. M.
- Esser, Hartmut. 2003. „Die Rationalität der Werte. Die Typen des Handelns und das Modell der soziologischen Erklärung“ in Gert Albert et al. (Hrsg.) *Das Weber-Paradigma. Studien zur Weiterentwicklung von Max Webers Forschungsprogramm*. Tübingen: 125-152
- Gauthier, David. 1987. *Morals by Agreement*. Oxford.
- Greve, Jens. 2003. „Handlungserklärung und die zwei Rationalitäten? Neuere Ansätze zur Integration von Wert- und Zweckrationalität in ein Handlungsmodell. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie“, 55 (4): 621–653.
- Hargreaves Heap, Shaun, Varoufakis, Yanis. 1995. *Game Theory. A Critical Introduction*. London.
- Kliemt, Hartmut. 1986. *Antagonistische Kooperation. Elementare spieltheoretische Modelle spontaner Ordnungsentstehung*. Freiburg / München.
- Lyons, David. 1978. *Forms and Limits of Utilitarianism*. Oxford.
- Norkus, Zenonas. 1994. „Apie A. Smitą, A. Mainoną ir kontempliatyvųjį altruizmą“, *Problemos* 46: 22–40.
- Norkus, Zenonas. 1995. „Apie pozityvų ir negatyvų veiksmingąjį altruizmą“, *Problemos* 47: 15–39.
- Norkus, Zenonas. 1999. „Maxo Weberio ‘idealieji tipai’ ir šiuolaikinė istorijos ir socialinių mokslų filosofija“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija* 42: 42–48.
- Norkus, Zenonas. 2003. *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*. Vilnius: Margi raštai.
- Opp, Karl-Dieter. 1983. *Die Entstehung sozialer Normen. Ein Integrationsversuch soziologischer, sozialpsychologischer und ökonomischer Erklärungen*. Tübingen.
- Opp, Karl-Dieter. 1999. „Contending Conceptions of the Theory of Rational Action“, *Journal of Theoretical Politics* 11(2): 171–202.
- Parsons, Talcott. 1968. *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers. Vol. 1-2*. New York.
- Rasmusen, Eric. 1989. *Games and Information. An Introduction to Game Theory. 2nd ed.* Cambridge (Mass.).
- Rawls, John, 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.
- Reese-Schäfer, Walter. 1997. *Grenzgötter der Moral. Der neuere europäisch-amerikanische Diskurs zur politischen Ethik*. Frankfurt: a. M.
- Rowe, Nicholas. 1989. *Rules and Institutions*. New York.
- Schotter, Andrew. 1981. *An Economic Theory of Institutions*. Cambridge.
- Schüssler, Rudolf. 1990. *Kooperation unter Egoisten: vier Dilemmata*. München.
- Schütz, Alfred. 1974. *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*. Frankfurt a. M.
- Schwinn, Thomas. 1993a. „Max Webers Verstehensbegriff. Zeitschrift für philosophische Forschung“, 47(4): 573–587.
- Schwinn, Thomas. 1993b. *Jenseits von Subjektivismus und Objektivismus. Max Weber, Alfred Schütz und Talcott Parsons*. Berlin.
- Schwinn, Thomas. 2004. „Entscheidungskriterien für akteur- und systemtheoretische Paradigmen in der Soziologie. Überlegungen im Anschluß an Max Weber und Talcott Parsons“ in Manfred Gabriel (Hrsg.) *Paradigmen der akteurszentrierten Soziologie*. Wiesbaden: 69–90.
- Skyrms, Brian. 1996. *The Evolution of Social Contract*. Cambridge.

- Skyrms, Brian. 2004. *The Stag Hunt and the Evolution of Social Structure*. Cambridge.
- Taylor, Michael. 1987. *The Possibility of Cooperation*. Cambridge.
- Ullmann-Margalit, Edna. 1977. *The Emergence of Norms*. Oxford.
- Vanberg, Viktor. 1994. *Rules and Choice in Economics*. London.
- Voss, Thomas. 1985. *Rationale Akteure und soziale Institutionen. Beitrag zu einer endogenen Theorie des sozialen Tauschs*. München.

Weber, Max. 1976. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. 5., revidierte Auflage. Hrsg. v. Johannes Winckelmann. Tübingen.

Weber, Max. 1980. „Politik als Beruf“. S. 505–563 in *Gesammelte politische Schriften*. 4. Aufl. Hrsg. v. Johannes Winckelmann. Tübingen.

Weber, Max. 1982. „Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie“ in *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 5. erneut durchgesehene Auflage. Hrsg. v. Johannes Winckelmann. Tübingen: 427–474.

Weber, Max. 1997. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius.

SUMMARY

THE PROBLEM OF SOCIAL ORDER IN THE CONTEMPORARY RATIONAL CHOICE APPROACH AND IN MAX WEBER'S INTERPRETIVE SOCIOLOGY

The idea that the utilitarian explanation of social order is dead, established in Talcott Parsons' major work „The Structure of Social Action“, had been predominating among sociologists for a long time. Indeed, Parsons was commonly thought to be the one who buried the utilitarian explanation. The situation changed after the rise of Rational Choice Approach which could be called a neo-utilitarian social theory. It reanimated utilitarian explanation of social order, recycling it in the framework of the game theory. This article (1) profiles methodological singularity of the neo-

utilitarian explanation by describing it as „protosociological“ as opposed to sociological (empirical) application of the rational choice theory; (2) discloses and criticizes the implicit assumption of Parson's „convergence thesis“ that the problem of social order was conceived in the same way in all significant contributions of the classical sociological tradition; (3) compares Weberian ideas on social order with those in the neo-utilitarian works and discusses the significance of Max Weber's theoretical legacy for the current work on the problem of social order.

Įteikta 2005 09 10

Pateikta spaudai 2005 10 29

Vilniaus universitetas

Filosofijos fakultetas,

Sociologijos katedra.

Universiteto 9/1;

Vilnius.

El. paštas: zenonas.norkus@fsf.vu.lt